

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Για να κρατάτε αυτό το βιβλίο στα χέρια σας, μάλλον έχετε πάρει την θαρραλέα απόφαση να αναμετρηθείτε με το σημαντικότερο έργο του Καρλ Μαρξ, κάποιες ενδεχομένως και για πρώτη φορά. Το Κεφάλαιο είναι ένα από τα πλέον συζητημένα και επιδραστικά βιβλία στην ανθρώπινη ιστορία, σε τέτοιο βαθμό που συγκρίνεται ίσως αποκλειστικά με την Βίβλο και το Κοράνι. Έτσι εξηγείται η βαριά αύρα που το περιβάλλει· η διαδεδομένη εντύπωση ότι πρόκειται για ένα δυσνόητο κείμενο· η αίσθηση πολλών ότι ξέρουν τι περίπου λέει χωρίς να το έχουν ανοίξει· η επένδυση του με μεταφυσικές ιδιότητες· η αξίωση αμέτρητων Αποστόλων πως κατέχουν το χρίσμα της ορθόδοξης ερμηνείας του. Πρόκειται για ένα βιβλίο που έχει θαφτεί από το βάρος της επιτυχίας του. Δεν γνωρίζουμε ποια κίνητρα σας οδήγησαν να σκάψετε για να το αντικρύσετε, κόντρα στην κυρίαρχη σκηνή που προσφέρει συμπυκνωμένες αλήθειες των 50 λέξεων στα social media. Μπορούμε, όμως, να σας πούμε από την πλευρά μας γιατί και πως διαβάζουμε τα έργα του Μαρξ, συμπεριλαμβανομένου και του Κεφαλαίου, πως μας φαίνονται χρήσιμα και τι θέση κατέχουν στην συνολική μας θέαση του κόσμου που μας περιβάλλει.

Γιατί, λοιπόν, διαβάζουμε Μαρξ; Από τις εργατικές ενώσεις του 19ου αιώνα μέχρι τις Ερυθρές Ταξιαρχίες, το SPD και το Ίδρυμα Τσίπρα, όλοι ασχολήθηκαν με τα περιεχόμενα του δαιδαλώδους αυτού έργου. Ανήκουμε κι εμείς στο πολυπληθές και ετερόδοξο σώμα πιστών του; Ρε μπας και είμαστε μαρξιστές;

Αν ένα πράγμα μας έμαθε καλά ο ίδιος, είναι να μην βιαζόμαστε να απαντήσουμε σε ανούσιες ερωτήσεις, έστω κι αν εδώ θέσαμε μόνοι μας την ερώτηση ρητορικά. Ας θέσουμε στην θέση της μια καλύτερη ερώτηση: έχουν εφαρμογή οι μαρξικές έννοιες και αναλύσεις ενάμιση αιώνα μετά την δημοσίευση του 1ου τόμου του Κεφαλαίου; Πολύ περισσότερο απ' όσο θα φανταζόταν ο ίδιος ο Μαρξ, ενδεχομένως! Άρα αξίζει να διαβάσουμε το Κεφάλαιο, ως την πιο εμπεριστατωμένη περιγραφή και κριτική της καπιταλιστικής κοινωνίας για την εποχή της, αλλά και γιατί

μας είναι κάτι παραπάνω από χρήσιμο σήμερα. Όπως θα δείτε στην συνέχεια, το βιβλίο αυτό μας είναι απολύτως αναγκαίο, κι ως είμαστε εικονοκλάστες. Παρότι δεν κηρύττουμε το αλάθητο του Μαρξ, που ήταν της μόδας στον 20ο αιώνα, δεν υποκύπτουμε και στη μόδα του δικού μας αιώνα: να καταχωνιάσουμε την σκέψη του στη βιβλιοθήκη της διαθεματικότητας, ανακαλώντας την με ιδιοτέλεια όταν είναι πιασάρικη, χρησιμοποιώντας την α λα καρτ.

Από την άλλη, δε βράζουμε στο ίδιο καζάνι με όλους όσους έχουν βάλει τον Μαρξ στην βιτρίνα τους. Δεν είμαστε Πολιτικό Γραφείο ή επίδοξοι υπουργοί, δεν είμαστε διανοούμενοι ούτε κάνουμε θεωρητικές γυμναστικές επιδείξεις. Η έκδοση αυτή προέκυψε από την ανάγκη να μιλήσουμε για την κοινότητα μας, τις εμπειρίες μας και τα σχέδια των αφεντικών που εξυφαίνονται στην πλάτη μας. Έχουμε εμπεδώσει πως ο σκοπός μας δεν είναι διόλου αντικειμενικός· διαβάζουμε το Κεφάλαιο με τρόπους που μας βοηθάει ως οργανωμένο προλεταριακό σώμα: αντιφασιστικό, φεμινιστικό, αυτόνομο. Θέλουμε, εν τέλει, να διαδώσουμε την υποκειμενική μας αντίληψη για τον κόσμο, στην οποία ο Μαρξ έχει μια σημαντική θέση. Η παρούσα έκδοση, που είναι μια επιμελημένη (και εμπλουτισμένη) εκδοχή μιας σειράς εκδηλώσεων που πραγματοποίησε η συνέλευση *antifa selanik* και έφερε τον τίτλο “Back to the roots”, είναι επιστέγασμα αυτής της προσπάθειας¹.

Τι είναι, λοιπόν, το συγκεκριμένο βιβλίο και τι δεν είναι; Καταρχάς, σίγουρα δεν μεταχειριζόμαστε το υλικό που παρουσιάζουμε ως μια πολιτική πρόταση για το τι πρέπει να κάνει το κομμουνιστικό κίνημα, για το πως (πρέπει να) είναι η μελλοντική κοινωνία. Σε μια τέτοια περίπτωση θα συμβουλευόμασταν

1. Για την ιστορία, το *antifa selanik* διοργάνωσε το φθινόπωρο του 2024 μια σειρά 6 πολιτικών εκδηλώσεων υπό τον τίτλο “Back to the roots - Για να μην μας φαίνονται όλα ουρανοκατέβητα”. Οι εκδηλώσεις αυτές ήταν μια συμπυκνωμένη παρουσίαση των βασικών αναλυτικών εργαλείων των ομάδων της εργατικής αυτονομίας στην Ελλάδα του 21ου αιώνα. Οι 3 πρώτες ήταν αφιερωμένες στο Κεφάλαιο του Μαρξ και ήταν μια συνοπτική παρουσίαση του βιβλίου με απλά λόγια και σύγχρονα παραδείγματα.

αστρολόγο. Δεν έχουμε να κάνουμε με μια ηθική καταγγελία ενάντια στον καπιταλισμό, αν και δε λείπουν οι γκρανγκινολικές περιγραφές των τεχνικών των αφεντικών για την κυριαρχία τους πάνω στην εργασία. Ο Μαρξ ακολουθεί στο Κεφάλαιο τη λογική που είχε διατυπώσει στη Γερμανική Ιδεολογία δύο δεκαετίες νωρίτερα:

“Ο κομμουνισμός δεν είναι για μας μια κατάσταση πραγμάτων που πρέπει να εγκαθιδρυθεί, ένα ιδεώδες που σ’ αυτό θα πρέπει να προσαρμοστεί η πραγματικότητα. Ονομάζουμε κομμουνισμό την πραγματική κίνηση που καταργεί τη σημερινή κατάσταση πραγμάτων. Οι όροι αυτής της κίνησης προκύπτουν από τις προϋποθέσεις που τώρα υπάρχουν.”²

Με λίγα λόγια, δεν ξεκινά από το πως φαντάζεται μια άλλη κοινωνία, αλλά από το πως είναι πραγματικά η τωρινή: πως λειτουργεί η καπιταλιστική κοινωνία, πως συμβαίνει η εκμετάλλευση και πως αποκρύπτεται, πως χωρίζεται η κοινωνία σε τάξεις, κ.ο.κ. Εξάλλου, το πρωτότυπο βιβλίο φέρει τον εξηγηματικό υπότιτλο “Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας”. Είναι, δηλαδή, ένα κείμενο που επιτίθεται ευθέως στην κυρίαρχη επιστήμη που είναι απολογητής των αφεντικών και των καπιταλιστικών σχέσεων. Ταυτόχρονα, είναι μια ανάλυση του πώς λειτουργεί ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής, χρήσιμη για αυτούς και αυτές που θέλουν να δουν στα μάτια τα “πολεμικά μέσα του κεφαλαίου ενάντια στις ανταρσίες των εργατών”.

Ο Μαρξ, όμως, δεν είχε σκοπό να γράψει ένα βιβλίο που να είναι μια πλήρης περιγραφή του καπιταλιστικού κόσμου, που να εξηγεί όλες τις συγκεκριμένες εκδηλώσεις του από την Αγγλία ως την Κίνα, από τον 16ο αιώνα ως το 1867 που εκδόθηκε ο 1ος τόμος. Κάτι τέτοιο θα ήταν, ούτως ή άλλως, αδύνατο. Ο σκοπός του ήταν να περιγράψει τις θεμελιακές σχέσεις που ισχύουν σε κάθε χρονική περίοδο και τόπο όπου μπορούμε να μιλήσουμε

2. Μαρξ, Κ., Ένγκελς, Φ., (1997), Η γερμανική ιδεολογία - Τόμος Ι. Αθήνα: Gutenberg, σελ. 81-82.

για καπιταλιστική κοινωνία. Ας το πούμε με έναν παραλληλισμό: αν η καπιταλιστική κοινωνία ήταν ένα επιτραπέζιο παιχνίδι, το Κεφάλαιο θα ήταν το εγχειρίδιο με τους κανόνες (σύμφωνα τουλάχιστον με την πρόθεση του συγγραφέα). Με αυτή την έννοια, είναι ένα θεωρητικό έργο, καθώς αναπτύσσει την λογική διάταξη των καπιταλιστικών σχέσεων εν γένει, χωρίς να την συνοδεύει με μια πλήρη ιστορική μελέτη. Υπάρχουν κάποιες παρεκβάσεις όπου χρησιμοποιείται ιστορική αφήγηση, αλλά ο Μαρξ το κάνει κατά βάση για να εξηγήσει και να στοιχειοθετήσει μέσω αυτής το θεωρητικό του σχήμα, όπου κρίνει ότι χρειάζεται.

Περνώντας τώρα στην δική μας έκδοση, να αναφέρουμε ότι κεντρικό μας μέλημα είναι να έχει ένα χαρακτήρα οδηγού “για αρχάριους”. Αναγνωρίζουμε πως το τρίτομο ογκώδες έργο δεν είναι ότι πιο θελκτικό για μια νεαρή αντιεξουσιαστρία· ούτε και για εμάς ήταν κάποτε, ομολογουμένως. Συνεπώς, επιμείναμε πολύ στην προσπάθεια να τα κάνουμε όλα ταληράκια, ελπίζουμε επιτυχημένα, ώστε να γίνουν ένα κοινό συλλογικό κτήμα. Προφανώς, δεν είναι το πρώτο βιβλίο στην ελληνική γλώσσα που επιχειρεί να κάνει κάτι παρόμοιο. Στις ελληνικές εκδόσεις ενδημούν οι συνόψεις του Κεφαλαίου· κάποιες είναι ιδιαίτερα αξιολογές³, κάποιες αναρωτιόμαστε κατά πόσο είναι “για αρχάριους” και κάποιες άλλες ενδίδουν στην υπεραπλούστευση και την προχειρότητα. Σε κάθε περίπτωση, όλες αυτές οι εκδόσεις έχουν τους δικούς τους υποκειμενικούς σκοπούς, ρητά ή άρρητα, οι οποίοι δεν μοιάζουν πολύ με την δική μας πρόθεση: να εξοπλιστούμε διανοητικά ως *antifa*. Για να είναι μια έκδοση προσανατολισμένη στον αντιφασισμό του 21ου αιώνα, όπως ισχυρίζεται η παρούσα, πρέπει πρωτίστως να έχει προσανατολιστεί στις φιγούρες που τον απαρτίζουν, στο μέσο γνωστικό τους επίπεδο και στις καθημερινές ανησυχίες τους.

Όπως είναι προφανές, το Κεφάλαιο ασκεί κριτική σε μια ιστορικά συγκεκριμένη κοινωνική σχέση που λέγεται καπιταλισμός.

3. Ενδεικτικά, αναφέρουμε το παρακάτω βιβλίο που μας έχει βοηθήσει σημαντικά στην πλοήγηση μας στο μαρξικό έργο: Χάινριχ, Μ., (2012), Το Κεφάλαιο του Καρλ Μαρξ - Εισαγωγή στους τρεις τόμους. Αθήνα: Futura.

Αναπόφευκτα, είναι ένα έργο της εποχής του, που έχει κι αυτό κάποια ιστορικά όρια. Παρότι προσπαθήσαμε να σεβαστούμε σε μεγάλο βαθμό το πρωτότυπο κείμενο, υπάρχουν σημεία που αναγκαστικά κάνουμε σχόλια, προσθήκες ή/και παρεκβάσεις. Όπου ξεφεύγουμε από το μαρξικό κείμενο, θα το δηλώνουμε ρητά για να μην μπερδεύουμε την αναγνώστρια. Ας πούμε τώρα συνοπτικά το τι θα συναντήσετε παρακάτω στο βιβλίο.

Το κεφάλαιο 1 καταπιάνεται με κάτι που δεν βρίσκεται στην αρχή του 1ου τόμου, αλλά διαπερνά όλο το έργο· τη μέθοδο του Κεφαλαίου, που είναι “δανεισμένη” από τη Λογική του Χέγκελ (αλλά αντεστραμμένη) και αναπτύσσεται εκτενώς στα Grundrisse⁴. Μιλάει για το τι είναι οι αφηρημένες και οι συγκεκριμένες έννοιες, τα ουσιώδη και τα φαινομενικά μεγέθη, κ.λπ.

Το κεφάλαιο 2 ξεκινά από τη στοιχειώδη μορφή του πλούτου στην καπιταλιστική κοινωνία: το εμπόρευμα· και επεκτείνεται στον μοναδικό ικανό και αναγκαίο τρόπο με τον οποίο μπορούν να ανταλλάσσονται τα εμπορεύματα: το χρήμα. Καταλήγει στο “φετιχισμό του εμπορεύματος”: στο πως η κοινωνία της εμπορευματικής παραγωγής κάνει τις κοινωνικές σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων να εμφανίζονται ως σχέσεις μεταξύ πραγμάτων.

Στο κεφάλαιο 3 εισάγεται η έννοια του κεφαλαίου. Δεν πρόκειται απλώς για σκέτο χρήμα, αλλά για χρήμα που μπαίνει σε μια διαδικασία με σκοπό την αύξηση του. Στην ίδια ενότητα γίνεται και η αποκάλυψη της έννοιας “εργατική δύναμη”, δηλαδή της ικανότητας του ανθρώπου να εργάζεται. Το “μαγικό” της υπόθεσης είναι πως όταν καταναλώνεται στη διαδικασία παραγωγής, η εργατική δύναμη μπορεί να παράγει νέα αξία. Η αξία της εργατικής δύναμης καθορίζεται από την αξία των εμπορευμάτων που απαιτούνται για να τα βγάλει πέρα η εργατική τάξη. Όμως, το πόσα χρειάζεται για να τη βγάλει είναι κάτι σχετικό· συνεπώς, εδώ εξετάζονται και όλες οι “παραξενιές” που αφορούν τον ορισμό της.

Στο κεφάλαιο 4 παρουσιάζεται αναλυτικά το πως παράγεται

4. Μαρξ, Κ., (1989), Grundrisse: Βασικές Γραμμές της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας - Τόμος Α. Αθήνα: Στοχαστής, σελ. 66-72.

η υπεραξία, η άντληση της οποίας είναι κρίσιμης σημασίας για τα αφεντικά, γιατί δείχνει την ικανότητα τους να εκμεταλλεύονται την εργατική τάξη και εν τέλει να κερδοφορούν. Η εξαγωγή μεγαλύτερης ποσότητας υπεραξίας - συνεπώς και κέρδους - μπορεί να συμβεί με την παράταση της εργάσιμης ημέρας ή την αύξηση της εντατικότητας της εργασίας, δηλαδή με αύξηση της εκμετάλλευσης σε απόλυτο βαθμό. Μπορεί, όμως, να συμβεί και με την αύξηση των παραγωγικών δυνατοτήτων: με την ανάπτυξη της συνεργασίας, τον καταμερισμό της εργασίας και την εισαγωγή νέων μηχανών. Η τελευταία είναι και η κομβικότερη μέθοδος αύξησης της παραγωγικότητας· η χρήση μηχανών είναι ταυτόχρονα μια μέθοδος διαχείρισης της εργασίας, καθώς μεταβάλλει την εργασιακή διαδικασία και επιβάλλει την πειθαρχία.

Το κεφάλαιο 5 εξηγεί πώς ο ανταγωνισμός μεταξύ των καπιταλιστών τους αναγκάζει να επανεπενδύουν το μεγαλύτερο μέρος της υπεραξίας που αποσπούν. Η συσσώρευση του κεφαλαίου οδηγεί στη συγκεντροποίηση, καθώς μεγαλύτερα κεφάλαια εξαγοράζουν τα μικρότερα. Το “μέτρο” αυτής της συσσώρευσης είναι και “μέτρο” της κλοπής από την εργατική τάξη. Και μιλώντας για κλοπή, στο κεφάλαιο 6 κάνουμε ένα ταξίδι στο χρόνο για να απαντηθεί το ερώτημα: πώς ξεκίνησε αυτή η κλοπή; Η πρωταρχική συσσώρευση είναι η ιστορική διαδικασία που έθεσε τα θεμέλια του καπιταλισμού: ο βίαιος χωρισμός των αγροτών από τη γη τους και η μετατροπή του εκτοπισμένου πληθυσμού σε προλεταριάτο. Πρόκειται για μια ιστορία *“γραμμένη με γραμμάτα από αίμα και φωτιά”*.

Το κεφάλαιο 7 αναλύει την σφαίρα της κυκλοφορίας του κεφαλαίου, εξετάζοντας τις τρεις μεταμορφώσεις του (χρηματικό, παραγωγικό, εμπορευματικό), τα έξοδα κυκλοφορίας και τον χρόνο που απαιτείται για την παραγωγή και την κυκλοφορία των εμπορευμάτων. Το κεφάλαιο 8 γεφυρώνει τη θεωρία με την εμπειρική πραγματικότητα, εξηγώντας πώς η υπεραξία καταλήγει να εμφανίζεται ως κέρδος. Εισάγεται η έννοια της σύνθεσης του κεφαλαίου (η αναλογία των μέσων παραγωγής προς την ανθρώπινη εργασία) και καταλήγουμε στο πως διαμορφώνεται ένα μέσο ποσοστό κέρδους, μέσω του ανταγωνισμού, το οποίο

πάνω-κάτω απολαμβάνουν τα αφεντικά όλων των κλάδων.

Το κεφάλαιο 9 ασχολείται με το αναπόφευκτο αποτέλεσμα των εσωτερικών αντιφάσεων του καπιταλιστικού συστήματος: την κρίση υπερσυσσώρευσης. Τον υπαρκτό και συγκλονιστικό παραλογισμό πως η καπιταλιστική κοινωνία υποφέρει από υπερβολικό πλούτο, το πως κατά περιόδους τα μέσα παραγωγής δεν αξίζει να λειτουργούν ως κεφάλαιο και οι άνθρωποι ως εργατική δύναμη, με μοναδική διέξοδο την απαξίωση ή/και την καταστροφή τους.

Όπως θα διαπιστώσετε και στο κεφάλαιο 10, το Κεφάλαιο δεν είναι για εμάς Ευαγγέλιο. Πιστεύουμε δηλαδή πως έχει κάποιες τοσοδούλες ελλείψεις. Ορισμένες γιατί - μην το ξεχνάμε! - είναι ένα προσωπικό έργο (των Μαρξ και Ένγκελς)· άλλες γιατί η ιστορία είναι αμείλικτη και τα “κενά” του βιβλίου κουβαλάνε στην καμπούρα τους τα “κενά” της ταξικής πάλης της περιόδου. Συνεπώς, για ταπεινούς ή αθώους λόγους, το Κεφάλαιο υποτίμησε ή άφησε εκτός ανάλυσης κρίσιμες πτυχές της πραγματικότητας, με πιο έκδηλη την συστηματική αγνόηση της αναπαραγωγικής εργασίας των γυναικών. Επίσης, οι αναφορές σχετικά με την ταξική πάλη σπανίζουν, είναι κυρίως συμπληρωματικές ως ιστορικά παραδείγματα, που πλαισιώνουν την “αντικειμενική” λειτουργία του καπιταλιστικού συστήματος και των “νόμων” του. Η απώθηση του ταξικού ανταγωνισμού στη σφαίρα των “εξωτερικών φαινομένων” ελλοχεύει τον κίνδυνο να οδηγηθούμε σε αναγνώσεις άκαμπτου “επιστημονισμού”, ενώ στην πραγματικότητα η απειθαρχία της εργατικής τάξης είναι η κοσμογονική δύναμη που κινεί την ιστορία. Φυσικά, στους εσωτερικούς νόμους λειτουργίας του κόσμου που παρουσιάζονται στο Κεφάλαιο, δεν περιλαμβάνονται ο ρόλος του κράτους, ο διακρατικός ανταγωνισμός και ο πόλεμος, το έσχατο και πιο αποτελεσματικό εργαλείο για την αντιμετώπιση της κρίσης μέσω της καταστροφής κεφαλαίου και εργατικής δύναμης. Για να μην είμαστε σκληροί, κάποιες παραλείψεις δεν είναι εκ του πονηρού, καθώς πολλά από αυτά αναλύονται επαρκώς στη μαρξική εργογραφία.

Όπως καταλάβατε, ό,τι αναφέρθηκε στις προηγούμενες παραγράφους, μπορεί να περιγράψει ένα κείμενο που πρωτοεκδό-

θηκε το μακρινό 1867, αλλά με ένα διαολεμένο τρόπο οι έννοιες του μας κλείνουν το μάτι μέχρι σήμερα, “μεταφράζοντας” την πυκνή ιστορία που ζούμε τις τελευταίες δεκαετίες: την κρίση και την άτυπη πτώχευση του ελληνικού κράτους το 2010· το πατριωτικό αντιμνημονιακό κίνημα και το Βατερλό του κατά το δημοψήφισμα του 2015· την κυβέρνηση της αριστεράς και την εθνικοσοσιαλιστική διαχείριση των μεταναστριών· την “επίλυση του Μακεδονικού” με την συμφωνία των Πρεσπών· τη μεταμοντέρνα διακομματική χούντα της καραντίνας· το φούντωμα του παγκόσμιου πολέμου από το 2022 κι έπειτα· και φυσικά το υπερτριακονταετές ιδεολογικό σακάτεμα. Παρά τις κρατικές σειρήνες που διατάζουν να εξετάζουμε κάθε συγκυρία ως πρωτοφανή και ανεξήγητη, εμείς έχουμε το κόλλημα να επιστρέφουμε στην υπεραξία και την κρίση κάθε φορά που κινδυνεύουμε με διανοητική παράλυση.

Η θεματολογία του Κεφαλαίου είναι, επομένως, 100% σημερινή. Ωστόσο, δεν επαρκεί για την κατανόηση του βασικού υπαρξιακού ερωτήματος: τι σκατά συμβαίνει; Γι’ αυτό φροντίζουμε στον Επίλογο να συνοδεύσουμε τις αναλυτικές κατηγορίες του Μαρξ με την ευρύτερη μεθοδολογία που χρησιμοποιείται από αυτόνομες πολιτικές ομάδες σήμερα, παραθέτοντας μια βιβλιογραφία που αναφέρεται στον αυτόνομο φεμινισμό, την ανάλυση του κράτους και του πολέμου, την ιστορία, την κριτική της τεχνολογίας και άλλα.

Παρά τις αδυναμίες που (σίγουρα θα) κουβαλάει η παρούσα συλλογική προσπάθεια, κρίναμε χρήσιμο να εκδοθεί γιατί στοιχειοθετεί έννοιες που χωρίς αυτές, ο καπιταλιστικός κόσμος θα έμοιαζε σαν κοινωνικά ιερογλυφικά. Τονίζουμε το “συλλογική”, γιατί ήταν αποτέλεσμα μιας σειράς πολιτικών εκδηλώσεων που ήταν δημόσιες. Από τη μία, δηλαδή, μας γέμιζε άγχος το ποιους και ποιες θα ενδιαφέρει ένα εγχείρημα που παρουσιάζει έννοιες φαινομενικά “παρωχημένες”. Από την άλλη, η μορφή αυτού του εγχειρήματος οδήγησε τα λεγόμενα μας να εκτεθούν δημόσια, έξω από την ασφαλή αγκαλιά της ψηφιακής σφαίρας, με ό,τι πολιτικό βάρος σημαίνει αυτό. Εν τέλει, όμως, μας τίμησαν πολλοί και πολλές με την παρουσία τους και συμπλήρωσαν εμμέσως

αυτή την έκδοση με τα σχόλια τους. Το συνολικό πολιτικό περιβάλλον του “Back to the roots” είναι που έκανε την έκδοση εφικτή και αναγκαία.

Κλείνουμε με τη μόνιμη επωδό μας: παράλληλα με την προετοιμασία της έκδοσης, το ελληνικό κράτος προετοιμάζεται όλο και πιο εντατικά για το παιχνίδι που ο *“καθένας προσπαθεί να μειώσει, όσο είναι δυνατόν, το μερτικό του στη ζημία και να το φορτώσει στον άλλο”*. Το οποίο για να κριθεί επιτυχημένο θα πρέπει να μας κάνει κομματάκι σμπάραλια. Θέλουμε το βιβλίο αυτό να ληφθεί ως μια ακόμη απόπειρα για να μην περιμένουμε παβλοφικά το σχέδιο συντριβής μας. Γνωρίζουμε, βέβαια, πως η οργανωτική μας κατάσταση θα το επιβάλλει στην πράξη και όχι απλά ορισμένες τυπωμένες σελίδες.